

**ИҚТИСОДИЙ МАВЖУДЛИКНИНГ ФАЗО ВА
ВАҚТ КОНЦЕПЦИЯСИ**

Валиев Б.Н.

*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси “Ижтимоий фанлар ва
ҳуқуқ” кафедраси доценти*

Иқтисодий мавжудликнинг фазо ва вақт концепцияси фалсафа, физика ва ижтимоий фанларнинг муҳим масалаларидан бири бўлиб, материянинг мавжудлик шакллари сифатида фазо ва вақтнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беради. Фазо ва вақт нафақат жисмоний, балки биологик ва ижтимоий, хусусан, иқтисодий мавжудлик доирасида ҳам ўзига хос сифатли ўзгаришларга эга. Иқтисодий фазо ва вақт ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқариш жараёнларининг муайян координация шакли сифатида намоён бўлиб, уларнинг жисмоний фазо ва вақтдан фарқли ўлароқ, ижтимоий-иқтисодий маънолар билан бойлигини кўрсатади. Ушбу мақола иқтисодий фазо ва вақтнинг ўзига хослиги, уларнинг ижтимоий фазо-вақт билан нисбати ва иқтисодий мавжудлик элементларининг ушбу концепциялардаги ўрнини ёритишга бағишланган.

Фазо ва вақт, маълумки, материя мавжудлигининг шаклларидир. Бошқача қилиб айтганда, фазо материалӣ объектларнинг бир-бирига нисбатан жойлашувининг шакли, вақт эса материалӣ ҳолатларнинг бир-бирдан кейинги ўзгаришининг шаклидир. Материалӣ объектлар ва уларнинг ҳолатларига хос сифатли ўзига хослик мавжуд. Демак, бу материалӣ объектлар томонидан шакллантирилган фазо ва уларнинг ҳолатларининг ўзгаришидан иборат вақтга ҳам сифатли ўзига хослик хосдир. Бу эса муайян материя шаклига унинг объектлари ва ҳолатларининг муайян координация шаклини, яъни муайян фазо ва вақтни мувофиқлаштириш

имкони беради. Бу жисмоний, биологик ва ижтимоий фазо ва вақтнинг фарқланишини англатади.

Номланган фазо ва вақт шакллари тегишли материя шакллариининг шаклланиши билан пайдо бўлади. Кейинги фазо ва вақт шакллари аввалги шаклларга “киритилган” бўлиб, уларга сифат жиҳатидан қисқартирилмайди. Масалан, жисмоний фазо ва вақтда мавжуд бўлган тирик организмга яна биологик фазо (симметрия ва асимметрия шаклида) ва биологик вақт (ҳаёт фаолияти жараёнлари шаклида) хосдир. Жисмоний ва биологик фазо-вақтда мавжуд бўлган инсонга эса “очловлаштирилган” нарсалардан иборат шахсий фазо ва унинг ижтимоий-руҳий ҳаёти воқеаларидан шаклланган шахсий вақт хосдир. Ниҳоят, жамиятга одамлар ва моддий маданият объектларидан иборат ижтимоий фазо ҳамда ижтимоий-тарихий воқеаларнинг ўзгаришидан шаклланган ижтимоий вақт хосдир.

Иқтисодий мавжудлик ижтимоий мавжудликнинг ўзига хос объектлар ва ҳолатлар билан хосланиши билан тавсифланадиган даражасидир¹. Иқтисодий объектлар ва ҳолатларнинг сифатли ўзига хослиги иқтисодий фазо ва вақтнинг мавжудлигини постулат қилишга имкон беради. Бу ижтимоий фазо (вақт) ва иқтисодий фазо (вақт) тушунчаларининг нисбати масаласини кўтаради. Ижтимоий фазо ва вақт тушунчалари иқтисодий тушунчаларга нисбатан кенгрокдир: ижтимоий фазо барча моддий маданият объектларини ўз ичига олади, уларнинг ишлаб чиқариш мақсадига эга эканлигидан қатъи назар; ижтимоий вақт эса барча тарихий воқеалардан иборат бўлиб, улар ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ёки боғлиқ эмаслигидан қатъи назар. Ижтимоий фазо-вақт яқиндан кўриб чиқилганда иқтисодий, сиёсий, эстетик, диний ва илмий фазо-вақтга бўлинади.

Ҳар бир фазо-вақт ўзига хос конфигурацияга ва муҳим объектларга эга: форумлар, сенатлар, адабий салонилар, ибодатхоналар, университетлар. Шунингдек, ўзига хос тезлик ва муҳим воқеаларга эга: инқилоблар, урушлар,

¹ Агапова, И.И. История экономических учений: учебное пособие / И.И. Агапова. – М.: Экономистъ, 2005. – 285 с.

адабий асарлар, мўъжизалар, илмий кашфиётлар. **Иқтисодий фазо** иқтисодий мавжудлик элементларининг координация шаклидир. Иқтисодий мавжудлик элементлари – одамлар (уларнинг моддий-ишлаб чиқариш фаолияти нуқтаи назаридан), меҳнат объектлари, меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари, темир йўллар, суғориш канали ва ҳоказолардир. Ушбу иқтисодий мавжудлик элементларининг фазовий жойлашуви нафақат географик, балки иқтисодий-географик аҳамиятга эга. Бунинг эътирофи сифатида алоҳида илм соҳаси – **иқтисодий география** шаклланган.

Иқтисодий география иқтисодий мавжудлик элементларининг жисмоний фазодаги жойлашувини қайд этиб, бу жойлашувининг иқтисодий-ижтимоий маъноларини очиб беради. Саноат марказларининг мавжудлиги, уларнинг аҳоли сони, саноат ишлаб чиқариш турлари, темир йўл тармоғининг зичлиги, фойдали қазилмалар конлари – буларнинг барчаси мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши, унинг халқаро меҳнат тақсимоотидаги ўрни ҳақида гапирадиган далиллардир. Масалан, Заирнинг иқтисодий харитасини кўриб чиқсак: руда конларидан портгача бўлган ягона темир йўл тармоғи мавжуд. Бундай йўналиш Заир иқтисодиётини хом ашёга асосланган ва ярим мустаъмара иқтисодиёт сифатида тавсифлайди.

Ғарбий Европа мамлакатларининг иқтисодий харитасига назар ташласак: саноат марказларининг юқори зичлиги, саноат ишлаб чиқариш тармоқларининг хилма-хиллиги, ривожланган темир йўл тизими – буларнинг барчаси бу мамлакатларнинг жаҳон иқтисодиётида етакчи ўринларда эканлигини кўрсатади. Кўрилган фарқлар иқтисодий ривожланишнинг бир хил эмаслигига мувофиқ келиб, иқтисодий фазонинг ноаниқлигини белгилайди ва шу билан иқтисодий фазони жисмоний фазодан фарқланишини кўрсатади. Иқтисодий фазо объектлари нафақат иқтисодий-статистик маънолар билан юкланган. Инсоннинг иқтисодий фазодаги ўрни унинг сиёсий ва маданий фазолардаги ўрнини, ўз-ўзини идрок этишини белгилайди. Заводда машина ишлатаётган инсон заводни бошқараётган инсонга нисбатан бошқа иқтисодий-сиёсий фазога мансубдир.

Бу фарқ образ-метафораларда ифодаланади: “завод-молох”, “инсон-винтик”, “буржуа-қўғирчоқбоз”. Бундай маънолар иқтисодий мавжудлик элементларига уларнинг жисмоний аниқлигида хос эмас, улар элементларнинг муайян ижтимоий муносабатларга киритилганлиги билан белгиланади. Масалан, бир ижтимоий муносабатлар тизимида машина ишчининг кучини сўрувчи сифатида қабул қилинади, бошқа тизимда эса меҳнатда ёрдамчи сифатида кўрилади. Шундай қилиб, элементларнинг турли маъно аниқлиги улар томонидан шакллантирилган фазоларнинг турли маъно аниқлигини, шунингдек, фазоларнинг ижтимоий-иқтисодий ноаниқлигини ва синфий жиҳатдан бўлинишини белгилайди.

Иқтисодий вақт иқтисодий воқеаларнинг координация шаклидир. У жисмоний вақтга “киритилган”, лекин унга қисқартирилмайди: иқтисодий вақтнинг мазмуни ишлаб чиқариш, алмашиш, инвестиция ва бошқа иқтисодий жараёнларнинг давомийлиги ва босқичларининг кетма-кетлиги билан белгиланади. Иқтисодий жараёнлар босқичларининг сифатли аниқлиги уларнинг ўтказилиш вақтининг сифатли аниқлигини белгилайди, бу босқичларнинг муайян жисмоний вақт оралиғида алмашинуви эса иқтисодий вақтнинг тезлигини белгилайди. Бир иқтисодий жараёнда босқичларнинг аниқлиги ва улар ўртасидаги ўтиш тезлигининг фарқи тегишли вақтнинг ўзига хослигини белгилайди. Бу капитал айланмаси вақти, пул массаси айланмаси вақти, инвестиция лойиҳасини амалга ошириш вақти, иқтисодий ўсиш вақти ёки иқтисодий инқироз вақти каби тушунчаларнинг мавжудлигини тасдиқлайди.

Индивидуал саноат капиталининг айланмаси жамият капитали айланмасининг бир қисми бўлиб, унинг тезлиги иқтисодиётнинг мутаносиблигига боғлиқ. Масалан, иқтисодиёт секторларининг оптимал нисбати бузилса, саноат капиталининг айланмаси секинлашади, реализация қилинмаган товар захиралари пайдо бўлади. Оптимал нисбат тикланганда эса айланма ўз тезлигини қайтариб олади. Бундан ташқари, иқтисодиётнинг ижобий ривожланишида кредит маблағларини жалб қилиш имконияти мавжуд

бўлиб, бу айланма харажатларини қисқартиради ва саноат капиталининг айланмасини тезлаштиради. Натижада, иқтисодий вазият иқтисодий операцияларнинг тез-тез амалга оширилишини белгилайди ва иқтисодий вақтнинг тезлигини ўрнатади. Иқтисодий вақт тезлигининг фарқи эса вақт даврларининг ноаниқлигини белгилайди, бу инқироз, жонланиш ва ўсиш даврларини ажратиш имконини беради².

Иқтисодий вақт бир йўналишли ва қайтарилмасдир. Иқтисодий вақтнинг қайтарилмаслиги иқтисодий субъектларнинг хатти-ҳаракатларининг эҳтимолий хусусияти билан белгиланади. Иқтисодий жараённинг ҳар бир нуқтасида субъектлар ўз хатти-ҳаракатларининг имконли вариантини танлашда ноаниқлик ҳолатида бўлади. Танлов ва унинг амалга оширилиши воқеликни ўзгартиради, субъектлар фаолияти учун янги шарт-шароитлар яратади ва янги имкониятларни шакллантиради. Буни индивидуал саноат капиталининг айланмаси мисолида тушунтирамиз. Айланмадан ортиқча қиймат олинганда, субъект уни тақсимлаш тўғрисида қарор қабул қилиши керак, яъни истеъмол қилинадиган ва тўпланадиган қисмларнинг нисбатини аниқлаши лозим. Ортиқча қийматнинг бир қисмини тўплашга ажратиш капитал миқдорининг ошишини, кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш учун шарт-шароитлар яратилишини англатади.

Ортиқча қийматнинг барчасини истеъмолга ишлатиш бу индивидуал капитал миқдорини эмас, балки иқтисодиётдаги вазиятни ўзгартиради: истеъмол товарларига бўлган талаб, ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарлари ишлаб чиқариш секторларининг нисбати ўзгариб, нихоят, индивидуал капиталнинг айланмасига таъсир кўрсатади³. Шундай қилиб, ортиқча қийматни тақсимлаш тўғрисидаги қарор ушбу саноат капиталининг кейинги фаолияти шарт-шароитларини ўзгартиради ва бошланғич ҳолатга мутлақо тенг бўлган ҳолатга қайтишни истисно қилади. Иқтисодий вақт, иқтисодий фазо каби, муайян ижтимоий маънолар билан юкланган. Меҳнат

² Канке, В.А. Философия экономической науки / В.А. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 383 с.

³ Брю, С.Л. Экономикс: учебник / С.Л. Брю, К.Р. Макконнелл. – М.: Инфра-М, 2008. – 461 с.

жараёнида ишчи кучи қийматини қоплайдиган ва ортиқча қиймат яратадиган қийматнинг яратилиши объектив иқтисодий фактдир. Маркс кўрсатганидек, бу иш кунининг зарурий ва ортиқча иш вақтига бўлинишини англатади. Иш вақтининг икки қисмга бўлиниши турли ижтимоий тузумларда турлича қабул қилинади: қул ўз вақтининг барчасини қул эгаси манфаати учун ишлайди деб ҳисоблайди; ишчи унинг вақти тўлиқ тўланади деб ўйлайди; фақат крепостной деҳқон ўзи учун ва помещик учун барщинали меҳнатнинг фарқини яқиндан ҳис қилади. Бу иш куни давомийлигига турли ижтимоий мавқедаги шахсларнинг эмотсионал турли муносабатини белгилайди. Масалан, деҳқон барщинани бекор қилиш учун курашади, помещик эса барщинали кунлар сонини кўпайтиришни хоҳлайди; ишчи иш кунини қисқартиришни, капиталист эса уни узунроқ қилишни мақсад қилади. Иш вақтига бўлган муносабатларнинг фарқи шуні кўрсатадики, бир хил вақт, бир хил соат ва кунлар сифат жиҳатидан турли ижтимоий мазмун билан тўлдирилган: бирлари учун бу мағлубият, бошқалар учун эса ғалабадир. Иқтисодий мавжудлик нафақат жисмоний фазо ва вақтда, балки иқтисодий фазо ва иқтисодий вақтда ҳам ҳаракат қилади. Бу ерда фазовий ва вақтий хусусиятлар ўзаро боғланган: янги одамлар, машиналар, алоқа воситалари, заводлар, банклар, биржалар ва у ерда содир бўлаётган воқеалар янги иқтисодий фазо ва янги иқтисодий вақтни шакллантиради. Пайдо бўлаётган иқтисодий фазо-вақтга одамлар юклайдиган ижтимоий маънолар ҳам ўзаро боғланган: темир ва бетон фазоси, акциялар ва облигациялар фазоси – бу темир асри ва буржуазия бойлиги асридир.

Хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, иқтисодий фазо ва вақт иқтисодий мавжудликнинг муҳим шакллари сифатида ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқариш жараёнларининг ўзига хос координациясини акс эттиради. Улар жисмоний фазо ва вақтга “киритилган” бўлса-да, ўзларининг сифатли ўзига хослиги билан ажралиб туради. Иқтисодий фазо иқтисодий объектларнинг географик ва ижтимоий-иқтисодий жойлашувини, иқтисодий вақт эса иқтисодий жараёнларнинг давомийлиги ва босқичларининг кетма-кетлигини ифодалайди. Ушбу концепциялар

иқтисодий география, капитал айланмаси ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларини таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодий фазо ва вақтга юкланган ижтимоий маънолар уларнинг синфий, маданий ва сиёсий жиҳатларини очиқ беради, бу эса иқтисодий мавжудликнинг фақат жисмоний эмас, балки ижтимоий-маънавий табиатини таъкидлайди. Шу тариқа, иқтисодий фазо ва вақт назарияси иқтисодиётнинг мураккаб динамикасини тушунишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.